Tijorat banklari faoliyati samaradorligining iqtisodiy mohiyati va nazariy asoslari

Vafiyev Raxim Xalimjonovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Tezisda tijorat banklari faoliyati samaradorligining iqtisodiy mohiyati va uni baholashning nazariy asoslari tadqiq etilgan. «Samaradorlik» va «natijadorlik» tushunchalarining farqi ochib berilib, texnik, allokativ va X-samaradorlik turlarining bank faoliyatiga tatbiq etilishi ko‘rib chiqilgan. Bank «mahsuloti» ni aniqlashning ishlab chiqarish va vositachilik yondashuvlari qiyoslanib, ular samaradorlik baholarining natijasini tubdan o‘zgartirishi asoslangan. Samaradorlikni izohlovchi asosiy nazariy gipotezalar — tuzilma–xatti-harakat–natija, samarali tuzilma, «tinch hayot» va «yomon menejment» gipotezalari — tizimlashtirilgan. Baholash uslublari to‘rt guruhga (koeffitsiyentli, parametrik chegaraviy, noparametrik chegaraviy va bozor kuchi indekslari) ajratilib, ularning imkoniyatlari va cheklovlari qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot yakunida tijorat banki faoliyati samaradorligining uch o‘lchovli — xarajat, daromad va risk o‘lchovlarini qamrab oluvchi — muallif ta’rifi taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat banki, faoliyat samaradorligi, texnik samaradorlik, allokativ samaradorlik, X-samaradorlik, vositachilik yondashuvi, chegaraviy tahlil, SFA, DEA, aktivlar rentabelligi, xarajat-daromad nisbati.

Kirish

Tijorat banklari faoliyati samaradorligi iqtisodiy adabiyotda eng ko‘p qo‘llaniladigan, ayni paytda eng noaniq talqin qilinadigan kategoriyalardan biridir. Amaliyotda u ko‘pincha aktivlar (ROA) yoki kapital rentabelligi (ROE) bilan tenglashtiriladi. Biroq bu samaradorlikning faqat natijaviy tomonini qamrab oladi: bir xil ROA ko‘rsatkichiga ega ikki bank resurslardan foydalanish darajasi bo‘yicha keskin farq qilishi mumkin.

O‘zbekiston bank tizimidagi transformatsiya, davlat ulushidagi banklarni xususiylashtirish va raqamli raqobatning kuchayishi sharoitida samaradorlikni aniq o‘lchash zarurati oshmoqda. Mazkur tezisning maqsadi — tijorat banki samaradorligining iqtisodiy mohiyatini ochib berish va uni baholashning nazariy-uslubiy asoslarini tizimlashtirishdan iborat.

Nazariy jihatdan «samaradorlik» (efficiency) va «natijadorlik» (effectiveness) tushunchalarini farqlash zarur. Natijadorlik — maqsadga erishilganlik darajasi, samaradorlik esa unga erishishda sarflangan resurslarning oqilonaligi. P. Druker ta’biri bilan, natijadorlik — «to‘g‘ri ishlarni bajarish», samaradorlik — «ishlarni to‘g‘ri bajarish». Bank amaliyotida yuqori foyda olgan bank samarasiz, past foyda olgan bank esa o‘z imkoniyatlari doirasida samarali bo‘lishi mumkin.

Zamonaviy samaradorlik nazariyasining asosini M. Farrell qo‘ygan bo‘lib, u umumiy iqtisodiy samaradorlikni ikki qismga ajratdi: texnik samaradorlik — mavjud resurslardan maksimal natija olish qobiliyati, va allokativ samaradorlik — resurslarni nisbiy narxlariga mos optimal nisbatda tanlash qobiliyati; umumiy samaradorlik ularning ko‘paytmasi sifatida aniqlanadi. H. Leybenstayn X-samaradorlik konsepsiyasini ilgari surib, real firmalar deyarli hech qachon imkoniyatlar chegarasida

ishlamasligini, ya’ni yo‘qotishlarning asosiy qismi resurslarning noto‘g‘ri taqsimlanishidan emas, ichki boshqaruv sifatidan kelib chiqishini asosladi. Bank sektorida X-samarasizlik ulushi eng yuqori ekanligi empirik tadqiqotlarda tasdiqlangan.

Bank samaradorligining o‘ziga xosligi uning «mahsuloti» ni aniqlash muammosi bilan bog‘liq. Ishlab chiqarish yondashuvida bank hisobvaraqlar va operatsiyalar ishlab chiqaruvchi korxona sifatida qaraladi: mehnat va kapital resurs, operatsiyalar soni mahsulot hisoblanadi. Vositachilik yondashuvida (S. Siley va J. Lindli) bank moliyaviy vositachi sifatida talqin qilinadi: depozitlar resurs, kreditlar va investitsiyalar mahsulot deb olinadi. Bu tanlov hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki bir xil bank bir yondashuvda samarali, boshqasida samarasiz deb baholanishi mumkin.

Tijorat bankining ikkilamchi tabiati — ham foyda olishga qaratilgan korxona, ham to‘lov tizimi va moliyaviy vositachilikni ta’minlovchi institut ekanligi — samaradorlikni faqat rentabellik orqali o‘lchash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, foyda risk hisobiga oshirilishi mumkin, shu bois risk o‘lchovi ta’rifga majburiy element sifatida kiritilishi lozim.

Samaradorlikning manbalari va uning bozor tuzilmasi bilan aloqasi bir necha raqobatlashuvchi gipotezalarda izohlanadi. Tuzilma–xatti-harakat–natija paradigmasiga ko‘ra, bozorning yuqori konsentratsiyasi banklarga monopol foyda olish imkonini beradi — yuqori rentabellik samaradorlikdan emas, bozor kuchidan kelib chiqadi. H. Demsetsning samarali tuzilma gipotezasi teskari bog‘liqlikni taklif etadi: samaraliroq banklar past xarajat hisobiga bozor ulushini kengaytiradi, konsentratsiya esa sabab emas, natija hisoblanadi.

J. Hiksning «tinch hayot» gipotezasi bozor kuchiga ega banklarda raqobat bosimi pasayishi xarajatlar ustidan nazoratni susaytirishini ta’kidlaydi. A. Berjer va R. DeYangning «yomon menejment» gipotezasi boshqaruv sifatining pastligi bir vaqtda ham xarajatlar samaradorligini pasaytirishini, ham muammoli kreditlar ulushini oshirishini ko‘rsatadi; «tejamkorlik» (skimping) gipotezasiga ko‘ra esa kredit monitoringi xarajatlarini qisqartirish qisqa muddatda samaradorlikni oshirgandek ko‘rinadi, uzoq muddatda esa kredit sifatini yomonlashtiradi. Bu gipotezalar baholashda vaqt omili va kredit riskini hisobga olish zarurligini asoslaydi.

Nazariy adabiyot tahlili baholash uslublarini to‘rt guruhga ajratish imkonini beradi (1-jadval).

1-jadval

Bank samaradorligini baholash yondashuvlarining qiyosiy tavsifi

Yondashuv	Asosiy usullar	Cheklovlari
Koeffitsiyentli	ROA, ROE, NIM, CIR, aktivlardan foydalanish koeffitsiyenti	Bir o‘lchovli; «eng yaxshi amaliyot» chegarasiga nisbatan o‘rinni ko‘rsatmaydi
Parametrik chegaraviy	SFA, DFA, TFA	Ishlab chiqarish funksiyasining shaklini oldindan belgilashni talab qiladi
Noparametrik chegaraviy	DEA, FDH	Tasodifiy xatolikni hisobga olmaydi; kuzatuvlar soniga sezgir

Yondashuv	Asosiy usullar	Cheklovlari
Bozor kuchi indekslari	Lerner indeksi, Panzar–Ross H-statistikasi, Bun indikatori	Samaradorlikni bilvosita, raqobat darajasi orqali o‘lchaydi

Koeffitsiyentli yondashuv soddaligi tufayli amaliyotda ustunlik qiladi, biroq bankni faqat o‘zi yoki tarmoq o‘rtachasi bilan qiyoslash imkonini beradi. Chegaraviy tahlil esa «eng yaxshi amaliyot» chegarasini qurib, har bir bankning undan qanchalik uzoqligini, ya’ni X-samarasizlik miqdorini o‘lchaydi. Fikrimizcha, bu yondashuvlar bir-birini to‘ldiradi: birinchisi samaradorlikning natijaviy, ikkinchisi resurs o‘lchovini beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, tijorat banki faoliyati samaradorligiga quyidagi ta’rifni taklif qilamiz:

tijorat banki faoliyati samaradorligi — bankning moliyaviy, mehnat va texnologik resurslarini qabul qilingan risk darajasida moliyaviy vositachilik funksiyasini bajarish orqali maksimal qo‘shilgan qiymatga aylantirish qobiliyati.

Ta’rif samaradorlikni uch o‘lchovda qaraydi: xarajat, daromad va risk. Uchinchi o‘lchov uni an’anaviy talqinlardan farqlaydi va yuqori rentabellikni avtomatik ravishda yuqori samaradorlik deb hisoblashning oldini oladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, samaradorlik va natijadorlik o‘zaro almashtirib bo‘lmaydigan kategoriyalar bo‘lib, samaradorlikni faqat rentabellik ko‘rsatkichlari bilan tenglashtirish uslubiy jihatdan asosli emas. Ikkinchidan, bank samaradorligining tarkibiy tuzilishi texnik, allokativ va X-samaradorlikdan iborat bo‘lib, empirik tadqiqotlar bank sektoridagi yo‘qotishlarning asosiy qismi aynan X-samarasizlikka to‘g‘ri kelishini ko‘rsatadi. Uchinchidan, ishlab chiqarish yoki vositachilik yondashuvining tanlanishi baholash natijasini tubdan o‘zgartiradi, shu bois u tadqiqot maqsadidan kelib chiqib asoslanishi lozim. To‘rtinchidan, nazariy gipotezalar tahlili baholashda kredit riski va vaqt omilini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Beshinchidan, taklif etilgan uch o‘lchovli ta’rif kompleks baholash uslubiyoti uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Keyingi tadqiqotlarda shu asosda O‘zbekiston banklarini chegaraviy tahlil usullari bilan empirik baholash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Farrell M.J. The Measurement of Productive Efficiency // Journal of the Royal Statistical Society. Series A. — 1957. — Vol. 120, No. 3. — P. 253–290.

2. Leibenstein H. Allocative Efficiency vs. “X-Efficiency” // The American Economic Review. — 1966. — Vol. 56, No. 3. — P. 392–415.

3. Sealey C.W., Lindley J.T. Inputs, Outputs, and a Theory of Production and Cost at Depository Financial Institutions // The Journal of Finance. — 1977. — Vol. 32, No. 4. — P. 1251–1266.

4. Berger A.N., Humphrey D.B. Efficiency of Financial Institutions: International Survey and Directions for Future Research // European Journal of Operational Research. — 1997. — Vol. 98, No. 2. — P. 175–212.

5. Berger A.N., DeYoung R. Problem Loans and Cost Efficiency in Commercial Banks // Journal of Banking & Finance. — 1997. — Vol. 21, No. 6. — P. 849–870.

6. Demsetz H. Industry Structure, Market Rivalry, and Public Policy // The Journal of Law and Economics. — 1973. — Vol. 16, No. 1. — P. 1–9.

7. Charnes A., Cooper W.W., Rhodes E. Measuring the Efficiency of Decision Making Units // European Journal of Operational Research. — 1978. — Vol. 2, No. 6. — P. 429–444.

8. Aigner D., Lovell C.A.K., Schmidt P. Formulation and Estimation of Stochastic Frontier Production Function Models // Journal of Econometrics. — 1977. — Vol. 6, No. 1. — P. 21–37